

З НЕДАЛЕКОГО МИНУЛОГО

Олег Бажан
(Київ)

«САМВИДАВ» ЯК ЗАСІБ ПОШИРЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО УКРАЇНУ В 60-80-х РОКАХ

Цілком очевидно, що в умовах жорсткої політичної цензури про будь-яке оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів активних учасників національного руху не могло бути ніякої мови. Отож єдиним каналом їх розповсюдження в 60-80-х рр. залишався «самвидав» – непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації про Україну.

Необхідно відзначити, що спроби визначити поняття «самвидав», класифікувати таким чином видану літературу робилися в різний час як з боку правоохоронних органів, так і дослідників цього непересічного явища. Зокрема, в 1965 р. за дорученням органів КДБ «самвидав», який розповсюджувався в республіці, проаналізували наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Вони в своїх висновках подали досить туманне тлумачення терміну «самвидав», звівши його до спрощеного поняття «антирадянська література». Непереконливою здається нам і здійснена ними класифікація, що відштовхувалася в основному від місця підготовки та публікації праць¹.

Ближче до істини, як нам здається, О.Даніель, який у визначенні поняття «самвидав» виходить не з його ідейної спрямованості, місця підготовки та розповсюдження, а розглядає останній як специфічний засіб існування суспільне значимих текстів, тиражування яких здійснюється поза авторським контролем в процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі².

Справжній сплеск суспільного інтересу до «самвидаву» спостерігається вже наприкінці 50-х – на початку 60-х років. Ось як пояснював це явище відомий український правозахисник Іван Світличний: «Інтерес до антирадянської літератури виник..., коли в політиці став відчутно проявлятися авантюризм Хрущова, коли слово почало розходитися з ділом, коли безкінечні реформи не приносили обіцяного блага – словом, коли в багатьох випадках стали виявлятися пережитки вже засудженої партією політики. Це підривало віру людей у перетворення, що здійснювались в країні, породжувало скептицизм, змушувало людей де завгодно шукати відповідь на наболілі питання суспільного життя»³.

Доцільно відзначити, що і сам І.Світличний доклав чимало зусиль для підготовки і розповсюдження позацензурної літератури. Вже на початку 60-х рр. він почав систематично збирати і записувати на магнітофонну плівку художні твори, літературно-критичні статті, які з різних причин не могли бути опубліковані в Україні. На основі зібраної колекції він прагнув

упорядкувати збірку, включивши до неї твори В.Стуса, М.Воробйова, В.Голобородька, І.Калинця та інших. Лише арешт І.Світличного завадив реалізації накреслених планів⁴.

В 1966 р., звільнившись з-під арешту, І.Світличний береться за упорядкування документів, пов'язаних з судовим процесом над учасниками «Української робітничо-селянської спілки» (Л.Лук'яненком, І.Кандибою, С.Віруном та ін.). З його передмовою згадані документи були направлені до партійних, радянських, правоохоронних органів, а також нелегально переправлені за кордон, де вийшли окремою брошурою під промовистою назвою «Українські юристи під судом КГБ»⁵.

В другій половині 60-х років активно поширювалась «самвидавом» праця І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Згодом вона перетнула кордони колишньої радянської імперії, витримала кілька окремих видань українською, російською, англійською, французькою, італійською, китайською мовами, дістала високу оцінку науковців, політичних і громадських діячів української діаспори в світі. Оцінюючи її місце в українській суспільно-політичній думці, С.Олійник писав: «Від появи твору С.Мазлаха і В.Шахрая «До хвилі» (1919 р.) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з'ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі І.Дзюби»⁶.

Документальні фонди колишніх радянських спецслужб розкривають глибоку зацікавленість працею І.Дзюби в Україні, її вплив на піднесення національного руху. Як переконаємось, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» поширювалась найрізноманітніми каналами. Так, українською і російською мовами вона розповсюджувалась на V з'їзді письменників України в листопаді 1966 року, Всесоюзній нараді психологів влітку 1968 року в Києві, під час проведення інших наукових і культурних заходів⁷.

Активно пропагувала закладені в ній ідеї і мережа кореспондентів, яка діяла практично в усіх областях України. Зокрема, не залишилась непоміченою для органів КДБ діяльність хірурга 1-ї Вінницької міської лікарні Івана Покидька, який щиро вболівав за долю української мови та культури, знайомив з книгою Дзюби своїх товаришів і колег по роботі – доцента Вінницького педагогічного інституту, кандидата педагогічних наук Олексія Машталера, кореспондента Українського радіо по Вінницькій області Олексія Воронюка, старшого інспектора лікпрофсектора Вінницького обласного відділу охорони здоров'я Петра Бондаря та ін.⁸ Поширювали книгу серед своїх однодумців брати Олександр та Леонід Мартиненки з Полтавщини. Книга «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була добре відома серед інтелігенції Волині. Так, у червні 1971 року були «профілактовані з допомогою громадськості» лікарі Богдан Рудик, Аркадій Стецик, Петро Стрільчук. Причиною цього стала «ідейно шкідлива діяльність, зберігання, розповсюдження і спроба розмноження антирадянського документа І.Дзюби

«Інтернаціоналізм чи русифікація?»⁹. Дієву участь у розповсюдженні «антирадянського документа» взяв пенсіонер з м. Києва Федір Пугач, що пов'язував проблеми русифікації України з глибокою екологічною кризою, яка вразила республіку в післявоєнні роки. Використовуючи власні зв'язки, він намагався познайомити з поглядами Дзюби ряд осіб з числа вищого політичного і державного керівництва в СРСР¹⁰.

В цей же період завдяки «самвидаву» поширювались оригінальні розвідки Г.Снегірьова «Набої для розстрілу» («Ненько моя, ненько...»), В.Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму», «Як і що обстоє Богдан Стенчук», В.Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії» та інші.

Важливо підкреслити, що якщо в 60-х рр. засобом «самвидаву» поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 70-х рр. цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так народилась і стала реалізовуватись ідея підготовки «Українського вісника», яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. Як пригадував один з ініціаторів випуску «Українського вісника» В.Чорновіл, праця українських правозахисників аж ніяк не була наслідком «Хроніки текущих событий», або інших аналогічних видань, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань¹¹.

У підготовці і розповсюдженні 1-5 чисел «Українського вісника» під редакцією В.Чорновола найактивнішу участь брали М.Косів, Я.Кендзьор, О.Антонів, Л.Шереметьєва, С.Гулик, Я.Дашкевич, З.Франко, В.Мороз, І.Світличний, В.Лісовий, М.Плахотнюк, З.Антонюк, Л.Плющ та інші. Причому «УВ» мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах тощо.

Аналізуючи тематику «Українського вісника», слід визначити її різнобічність. Так, часопис друкував на своїх сторінках і літературні твори, і полемічні нариси, і хроніку українського правозахисного руху.

В січні 1972 р. головного редактора «Українського вісника» було заарештовано, вже без нього 5-е число журналу підготували і розповсюдили М.Косів та Я.Кендзьор. Однак пізніше, з метою конспірації, і вони були змушені призупинити видання часопису.

Та вже незабаром редакція «УВ» перемістилася зі Львова до Києва. Тут складні і небезпечні обов'язки, пов'язані з виданням часопису, взяли на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Є.Пронюк, В.Лісовий, студент філологічного факультету КДУ В.Овсієнко. За короткий час вони підготували до друку такі матеріали: «Замість останнього слова» В.Мороза, «Громадянину слідчому В.Даниленку» Б.Ковгара, інформацію їх родичів. Тиражування чергового номера журналу взяла на себе студентка

факультету журналістики Київського держуніверситету Р.Сидоренко, яка виготовила до десятка примірників «УВ». Останні розповсюджувались В.Овсієнком в першу чергу серед студентів Київського держуніверситету¹².

Характерно, що навіть з ізоляцією групи В.Лісового органами КДБ робота над «Українським вісником» не припинялася. В 1974 р. основні функції по його підготовці перебрали на себе лікар С.Хмара, художник-реставратор В.Карабін, науковець О.Шевченко та інженер В.Шевченко, які включили до часопису (№ 7-8) ряд статей про переслідування української інтелігенції, нищення пам'яток історії та культури, порушення прав віруючих тощо. Центральне місце на сторінках часопису займала праця самого С.Хмари під псевдонімом М.Сагайдак «Етноцид українців в СРСР», просякнута глибокою стурбованістю за всю подальшу долю українського народу. Згаданою ініціативною групою було підготовлене і наступне число журналу. Однак внаслідок оперативних заходів радянських спецслужб його фотокопії потрапили не за кордон, а в Управління Комітету держбезпеки по Львівській області¹³.

Незважаючи на наукові складнощі, певні невдачі видання «Українського вісника» стало в політичному житті України подією надзвичайної ваги. Як справедливо відзначає Г.Касьянов, внаслідок проведеної роботи виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. До того ж поява періодичного друкованого органу засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень¹⁴.

До речі, такої ж думки дотримувалось і керівництво радянських спецслужб. 21 грудня 1970 р. голова КДБ при РМ СРСР Ю.Андропов інформував ЦК КПРС про те, що «...на базі виготовлення і розповсюдження» самвидавської літератури здійснюється певна консолідація однопіпців, наочно простежуються спроби створення щось на зразок опозиції¹⁵.

Серед головних центрів розповсюдження позацензурних матеріалів Ю.Андропов називав Москву, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. «В цих та інших містах, – зазначав він, – виявлено близько 3000 осіб, які, називаючи себе «антисталіністами», «борцями за демократичні права», «учасниками демократичного руху», займаються виданням як окремих документів, так і збірників: «Хроніки текущих событий», «Вестника Украины», «Общественных проблем» тощо»¹⁶.

Наведена головою КДБ СРСР «кількість активних розповсюджувачів «самвидаву» викликає серйозні сумніви. В даному випадку або ж йдеться про кількість засуджених, або ж радянські спецслужби свідомо зменшували масштаби поширення позацензурної літератури. Зокрема, лише в Україні з 1968 р. по червень 1971 р. «за антирадянську агітацію», поширення наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний устрій було профілактовано понад 6 тисяч громадян¹⁷. Як свідчать документи, переважна їх більшість тією чи іншою мірою пов'язана з «самвидавом».

Масштаби розповсюдження «самвидаву» засвідчили також вражаючі

операції органів КДБ, спрямовані проти осередків виготовлення, зберігання та розповсюдження «самвидаву», проведені в другій половині 60-х рр. Зокрема, в 1965 р. такі осередки було викрито в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі. Під час проведених обшуків було вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які використовувались для їх тиражування¹⁸.

Як доводили оперативні та слідчі документи органів КДБ, розповсюдженням «самвидаву» активно займалися лаборантка хімічного факультету КДУ Є.Кузнецова, інженер-геодезист Київоблпроекту І.Русин, студент Київського медичного інституту Я.Геврич, художник Київського драматичного театру ім. І.Франка, студент-заочник КДУ П.Моргун, слюсар Львівського електролампового заводу, студент-заочник ЛДУ І.Гель, старший інженер-психолог лабораторії психології і фізіології праці Львівського заводу навантажувачів М.Горинь, науковий співробітник Тернопільського музичного училища М.Чубатий, викладач Івано-Франківського педінституту В.Мороз, асистент Луцького педінституту Д.Іващенко.

Крім того, правоохоронні органи рекомендували звернути особливу увагу на групу осіб, причетних до розповсюдження «самвидаву». Серед них: літераторів І.Драча, Ю.Назаренко, Б.Антоненко-Давидовича, Л.Кореневича, С.Тельнюка, науковців АН України З.Франко, І.Ющука, В.Сазанського, художницю А.Горську та ін.¹⁹.

«Самвидав» ледь не привів на лаву підсудних студентів Київського державного університету Богдана Уніята та Івана Балясного, які, отримуючи у Києві нелегальні видання, розповсюджували їх в інших областях України.

Тиражування та розповсюдження «самвидаву» ставила за мету також група у складі Богдана Чабана, Ярослава Литвина, Степана Бедрила. В кінці 60-х років вона виготовила фотоплівки статті «Пам'ять героя» про самоспалення В.Макухи, «Репортажу із заповідника імені Берії» та ін., які регулярно переправлялися до Кам'яно-Бузького району Львівської області для виготовлення фотокопій²⁰.

В першій половині 70-х років активно займалася розповсюдженням «самвидаву» в Івано-Франківській області «Городенківська група» у складі заступника голови Городенківської районної організації Товариства охорони природи Федора Вережака, відповідального секретаря цієї організації Миколи Гамули, зчіплювача вагонів Городенківського цукрокомбінату Миколи Гуцула, а також будівельника з Чернівців Романа Гайдука. За допомогою фотоапарата «Зоркий-4», друкарської машинки вони розмножили екземпляри праць М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М.Джиласа «Новий клас», публіцистичних творів В.Мороза²¹.

Більше десяти років, починаючи з 1961 р., займався розповсюдженням «самвидаву» вчитель іноземної мови Боярської вечірньої школи робітничої молоді Іван Коваленко. Встановивши необхідні контакти, він регулярно

отримував з Москви позацензурні праці, з якими знайомив своїх однодумців²².

Із столиці колишнього СРСР отримував також екземпляри «самвидаву» старший лаборант фотолабораторії Музею народної архітектури та побуту України Володимир Вилегжанін. Безпосередньо на робочому місці він розмножив ряд заборонених цензурою праць. Серед них – оригінальну розвідку Андрія Амальрика «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?»²³.

Одним з перших спробував переправити за кордон позацензурні праці українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України член Комуністичної партії Канади, канадський громадянин, українець за походженням Іван Коляска. Влітку 1965 р. за допомогою своїх соратників С.Мащевича і Д.Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи і праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України. Спроба ця виявилася невдалою. Зібрані ним матеріали були вилучені на Київській та Московській (Шереметьєвській) митницях, а сам І.Коляска за підривною діяльність проти Радянського Союзу був витворений за межі країни²⁴. Подібна доля спіткала і громадян США Хартсоу і Фея, громадянина ФРН Лерхбаумера, громадянина Ізраїлю Аксельрода та інших²⁵.

13 грудня 1965 р. ряд позацензурних праць «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.Дзюби, «З приводу процесу над Погружальським» Є.Сверстюка, листування В.Лобка з М.Рильським та ін. намагався вивезти за кордон науковий працівник Пряшівського університету, аспірант-заочник КДУ, член Комуністичної партії Чехословаччини, українець за походженням, Микола Мушинка. Заховані під натільною білизною «ідейно шкідливі документи» були вилучені при митному догляді на залізничній станції Чоп²⁶.

Там же 3 липня 1967 р. при виїзді з СРСР в Чехословаччину рукописи та машинописні тексти статей, літературні твори та фотографії були вилучені у громадянки Чехословаччини Ірини Генік-Березовської. А дещо пізніше, 31 січня 1968 р., фотоплівка з «Репортажем із заповідника імені Берії» була знайдена і відібрана у наукових співробітників Інституту мовознавства Чехословацької академії наук Єви Покорної та Влади Червеної²⁷.

Не зміг досягти поставленої мети і підданий Бельгії, студент Лювенського католицького університету, секретар головної управи Українського допомогового комітету по Бельгії Ярослав Добош. 5 січня 1972 р. під час обшуку на прикордонній станції Чоп у нього були вилучені фотоплівка з роботою С.Караванського «Словник українських рим», фотокартки В.Мороза, В.Стуса та інші матеріали²⁸.

Більш успішною виявилась місія студентки Київського держуніверситету, громадянки Чехословаччини Г.Коцурової. За допомогою Г.Шевчука, І.Світличного, Л.Селезненка, М.Плахотнюка, З.Антонюка та інших їй вдалося вивезти до Чехословаччини, а згодом переправити в інші європейські країни фотоплівки з творами Є.Сверстюка, М.Осадчого, І.Калинця, В.Стуса,

окремими числами «Українського вісника»²⁹.

Очевидно, що наведені нами приклади не вичерпують всіх успішних і безуспішних спроб вивезти позацензурну літературу за межі СРСР. Навіть сьогодні залишається загадкою публікація за кордоном цілого ряду праць, які отримали широкий резонанс серед світової громадськості. Наведене твердження підкріплює також доповідна записка відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ, з якої довідуємось про те, що лише на кінець 60-х років з України було вивезено і опубліковано на Заході близько 30 антирадянських рукописів³⁰.

Широке розповсюдження «самвидаву», створення осередків з їх популяризації підштовхнули вище політичне керівництво СРСР та УРСР до розробки спеціальних заходів «По протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів», схвалених постановами ЦК КПСР (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.)³¹. Однак, незважаючи на свою жорстокість і вимогливість, вони не дали бажаного результату, оскільки і в 70-х, і в першій половині 80-х років в доповідних Комітеті держбезпеки СРСР Україна називалася як одна з найбільш неблагонадійних в цьому плані республік³².

Таким чином, незважаючи на рішучу протидію владних структур, «самвидав» в 60-80-х роках залишався помітним фактором, що впливав на суспільно-політичну ситуацію в республіці, сприяв консолідації і взаєморозумінню національно-патріотичних сил в умовах тоталітарної системи, показував конкретні шляхи реалізації національної ідеї, які полягали в збереженні і піднесенні багатовікових народних традицій, пропаганді кращих зразків культурної спадщини, створенні необхідних умов для формування і ствердження української державності.

Примітки

¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Спр. 68007-ФП. – Т. 4. – Арк. 1-10.

² Даниэль О. Самиздат: поиски определения // Карта. – 1994. – № 5. – С. 36.

³ ДА СБ України. – Спр. 68805-ФП. – Т. 7. – Арк. 253.

⁴ Там само. – Т. 2. – Арк. 228-290.

⁵ Там само. – Спр. 69260-ФП. – Т. 6. – Арк. 31.

⁶ Олійник С. Передмова. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Сучасність, 1968. – С. 17.

⁷ ДА СБ України. – Спр. 69260-ФП. – Т. 4. – Арк. 42, 174.

⁸ Там само. – Арк. 19-20, 29, 42 зв.

⁹ Там само. – Т. 18. – Арк. 1.

¹⁰ ДА СБ України, Черкаси. – Спр. 12635-ФПД. – Т. 2. – Арк. 103

¹¹ ДА СБ України, Львів. – Спр. П-23335. – Т. 2. – Арк. 11.

¹² ДА СБ України. – Спр. 69308-ФП. – Т. 15. – Арк. 146-151; Т. 16. – Арк. 148, 258, 280, 296-297; Т. 26. – Арк. 64.

¹³ ДА СБ України, Львів. – Спр. П-57316. – Т. 2. – Арк. 2, 5, 131, 237; Хмара С. Нові порядки в старому домі // Українська газета. – 1994. – № 15-16.

- ¹⁴ Касьянов Г. Незгодні: участь української інтелігенції в русі опору в 60-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С. 119.
- ¹⁵ Центр зберігання сучасної документації (далі – ЦЗСД). – Ф. 89. – Пер. 55. – Спр. 1. – Арк. 3.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 4.
- ¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 546. – Арк. 75.
- ¹⁸ Там само. – Оп. 24. – Спр. 6160. – Арк. 25-26.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 22-24.
- ²⁰ ДА СБ України, Львів. – Спр. П-28461. – Т. 1. – Арк. 2.
- ²¹ ДА СБ України, Івано-Франківськ. – Спр. П-37528. – Т. 1. – Арк. 232-236; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1044. – Арк. 125-125 зв.
- ²² ДА СБ України. – Спр. 68805-ФП. – Т. 18. – Арк. 7-8.
- ²³ ДА СБ України, Чернівці. – Спр. П-7302. – Т. 1. – Арк. 99.
- ²⁴ ДА СБ України. – Спр. 6805. – Т. 8. – Арк. 203; Т. 18. – Арк. 40-41.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5591. – Арк. 129.
- ²⁶ ДА СБ України. – Спр. 69260-ФП. – Т. 3. – Арк. 130; Спр. 68805-ФП. – Т. 7. – Арк. 158-159.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 64. – Арк. 13-17; 44-49; Спр. 65. – Арк. 31.
- ²⁸ ДА СБ України, Львів. – Спр. П-11547. – Т. 1. – Арк. 312, 316.
- ²⁹ Там само. – Т. 4. – Арк. 207; Т. 5. – Арк. 19-21; Т. 7. – Арк. 287.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 64. – Арк. 30-31.
- ³¹ ЦЗСД. – Ф. 89. – Пер. 46. – Спр. 35. – Арк. 1-5; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 1024. – Арк. 68-70.
- ³² ЦЗСД. – Ф. 89. – Пер. 55. – Спр. 1. – Арк. 1-6; Пер. 51. – Спр. 10. – Арк. 1-2; Спр. 13. – Арк. 1.